

ERDÉLYI ÁGNES

Márkus György

(Személyes)

Szerencsés időszakban jártam egyetemre: a 60-as évek első felében Márkus György az ELTE bölcsészkarán filozófia szakosokat tanított. Akkoriban még pályája elején volt – nem sokkal korábban, 1957-ben fejezte be egyetemi tanulmányait Moszkvában, a Lomonoszov Egyetemen –, de amikor a mi évfolyamunk először találkozott vele az 1963/64-es tanévben, már nemcsak filozófus körökben, hanem a rokonszakmák képviselői között is jól ismert volt a neve, hiszen 62-ben jelent meg magyarul a *Tractatus*, az ő fordításában és könyvnyi terjedelmű kommentárjával.

Mi, a diákjai, abban a kivételezett helyzetben voltunk, hogy lenyűgöző egyetemi előadásokon és szemináriumokon ismerkedhettünk meg azokkal a témákkal, amelyekkel a hatvanas évek második felében megjelenő, akkoriban méltán nagy figyelmet keltő korai írásai – a *Marxizmus és „antropológia”* (1966) és *Az észlelés és a pszichofizikai probléma* (1968) – foglalkoztak. Ami engem illet, az egyetem utáni időszakban sem hagytam el a szerencse: 1969 végétől az MTA Filozófiai Intézetében Márkus György közelében dolgoztam (még több mint három év volt hátra az 1973-as „filozófusperig”, amikor elbocsájtották). Kisebb kihagyásokkal továbbra is – mindvégig – kapcsolatban maradtunk; e helyütt csak az utolsó szerencsés fordulatot említem: az elmúlt két évtizedben angol nyelven született írásainak egyik fordítója voltam, és így közreműködtem utolsó könyve, a *Kultúra, tudomány, társadalom* hazai kiadásában. – Valószínűleg ezeknek a „szerencséknek” köszönhetem a megtisztelő felkérést, hogy a konferencia¹ „Lukács György és a Budapesti Iskola” szekciójában Márkus Györgyről beszéljek.

Azt hiszem, nem mertem volna vállalkozni a feladatra, de szerencsére (még egy szerencse!) megelőztek: a magyar kötethez írott utószavában Kis János felvázolta a korai írásoktól a *Kultúra, tudomány, társadalom*hoz vezető utat, így van mire támaszkodnom (és sok mindent el se kell mondanom). A következőkben

¹ Az előadás a 2018. február 8-án és 9-én az ELTE Bölcsészettudományi Karán és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontban megrendezett, „A magyar filozófia története” című műhelykonferencián hangzott el.

röviden bemutatom Kis János korszakolását, majd ezt kiegészítem a végső állásponton belül megfigyelhető árnyalatokkal. Végül – mivel a Kis János által felvázolt képből és a kiegészítésben nem esik szó a Budapesti Iskoláról – megpróbálom kideríteni, hogyan illeszthető be (beilleszthető-e egyáltalán) ebbe a képbe, és az életmű alakulása szempontjából mi a jelentősége annak, amiről Márkus még az angolul 2011-ben kiadott könyvhöz írott *Bevezetés*ben is fontosnak tartotta tájékoztatni az olvasót, nevezetesen hogy ő többekkel együtt „az úgynevezett Budapesti Iskola” tagja volt.

Ám mielőtt ebbe belevágnék, egy fontos terminológiai megjegyzést kell tennem. A „Budapesti Iskola” és a „Lukács-iskola” elnevezéseket – eltérően Vajda Mihálytól, aki több írásában is mintha szinonimaként használná őket – nem tartom felcserélhetőnek. Nemrégiben megjelent életrajzi kötetében Vajda elmeséli, hogy Lukács „a hatvanas években körülötte gyülekező fiatal és még fiatalabb, magukat tanítványainak tekintő teoretikusok körét egyszer csak elkezdte Budapesti Iskolának nevezni”² – vagyis a korábban Lukács-iskolaként emlegetett körre ekkortól kezdve szerinte Budapesti Iskolaként (is) lehet utalni. Biztosan így volt, a két elnevezés hallatán szerintem mégsem pontosan ugyanarra gondolunk – most sem, és emlékeim szerint akkoriban sem. Az én emlékeimhez és mai szóhasználatomhoz közelebb áll az, amit Almási Miklós mond erről: „A ’60-as évek – a nagypolitika szférájában – a revizionizmus üldözésével teltek [...]. Aztán változott az orosz politika, és enyhült a zárkahangulat. 1967-ben Rényi Péter felkereste Lukácsot, hogy mi lenne, ha békét kötnének, mármint az Öreg és a pártvezetés. Össze is jött a béke,³ de az Öreg feltételeket szabott: tanítványai könyvei jelenjenek meg, a félbevágott tudományos fokozatdossziákat nyissák ki újra, [...] külföldi előadásokra engedjék ki a tanítványait, stb. [...] Innen datálódik az ún. *Budapesti Iskola* szervezeti alakja [...]. Fehér Ferenc [...] szervezett egy válogatott tanulmánykötetet ezzel a címmel [...]. A kötetben sokan szerepeltünk: Zoltai Dénes, Tőkei Ferenc, Eörsi István és persze a »kemény mag« (Fehér, Heller, Vajda, Márkus) [...]. Ahogy emlékszem, a két kötetre tervezett mű kb. húsz résztvevőt számlált. [...] A ’68-as bevonulás” és a korcsulai tiltakozás után viszont „a kötet sorsa megpecsételődőtt. A *Budapesti Iskola* név [...] azonban fennmaradt”.⁴ A „Budapesti Iskola” elnevezés tehát valamivel tágabb kört jelölt, mint a „Lukács-iskola”,⁵ ugyanakkor (erről Almási nem beszél, de én fontosnak tartom megemlíteni) a Budapesti Iskola megalakulása után generációs értelemben szűkült is a kör: a Vajda által említett és akkor is, később

² Vajda Mihály 2017. *Szög a zsákból*. Budapest, Magvető. 127.

³ Ennek egyik jele volt, hogy – ahogy akkoriban emlegettük – Lukácsot visszazárták a pártba.

⁴ Almási Miklós – Nádra Valéria: Lukács – töredékek, személyesen. Részletek egy készülő életút-interjúból. 2000. 2017/2. 21–22.

⁵ Esetleg, ahogy a kérdező, Nádra Valéria mondja, volt egy „belső kör” (a Lukács-iskola) és egy tágabb, „külső kör” (a Budapesti Iskola). Lásd uo., 20.

is „Lukács-óvodának” nevezett „még fiatalabbak” itt most nem részletezendő okokból eltávolodtak a Budapesti Iskolától. – És akkor most visszatérek Márkushoz.

(*A korszakolás*)

Kis János Márkusnak három korszakát különbözteti meg. Az első korszakot megelőző korai írásokat „kezdetekként” tárgyalja. Ide sorolja a Wittgenstein-fordítást és a kísérő tanulmányt (vagy inkább kommentárt), valamint *Az észlelés és a pszichofizikai problémát*.⁶ A kezdeti időszak azonban bizonyos értelemben kitérő: Márkus marxista volt, és „figyelmének középpontjában”, mondja Kis, „Marx újraértelmezése állt”. Ez határozta meg hazai „beágyazódását” is: „A fiatal Lukács óta senki nem értette olyan jól Marx munkásságának viszonyát a felvilágosodás és a német klasszika hagyományához, mint ő. Nem véletlen, hogy – noha sem életrajzi, sem doktrinális értelemben nem volt Lukács-tanítvány – az ötvenes évek vége felé Lukács iskolájához csatlakozott.”⁷

A Lukács-iskola tehát szerepet kap az elemzésben, mégpedig az első korszak központi témáját tekintve meghatározó szerepet. A gondolatmenet így folytatódik: „Az idő tájt nem volt még mozgástér az ellenzéki politika számára, ezért a kritikai gondolkodás vált az ellenzéki cselekvés helyettesítőjévé. Az irodalom, a színház, a film, a történetírás, a közgazdaságtan, az újjászülető szociológia és – egy rövid időre – a filozófia vette át a politikai kritika szerepét. A filozófiai kritikások az ifjú Marxot állították szembe a hivatalos marxizmus-leninizmussal és a »létező szocializmus« gyakorlatával. Ebben a szellemi áramlatban találta meg a helyét Márkus első korszakának reprezentatív darabja, a *Marxizmus és antropológia*.” (Uo.) Sőt, még az első korszak végét jelentő *Überhaupt*⁸ is – legalábbis, ami a szerzőket illeti – a generációs értelemben tágan vett, az óvodásokat is körébe fogadó Lukács-iskolán belül született. (Nem tartozik szorosan ide, ezért csak zárójelben jegyzem meg, hogy a Márkus esetében megfogalmazott fenntartás az óvodások többségére is – az *Überhaupt* két óvodás szerzőjére, Bence Györgyre és Kis Jánosra mindenképpen – áll: „sem életrajzi, sem doktrinális értelemben” nem Lukács-, hanem Márkus-tanítványok voltak, és a Lukács-iskolához tarto-

⁶ Az utóbbi ugyan két évvel később jelent meg nyomtatásban, mint az első korszaknak nevet adó *Marxizmus és „antropológia”*, de tematikailag mindenképpen az első korszakot megelőző „kezdetekhez” tartozik. A későbbi megjelenésnek feltehetőleg az a magyarázata, hogy Márkus csak 1965-ös amerikai ösztöndíja idején vagy után véglegesítette a szöveget.

⁷ Kis János 2017. A „Kultúra, tudomány, társadalom” Márkus György életművében. In Márkus György: *Kultúra, tudomány, társadalom. A kultúra modern eszméje*. Atlantisz, Budapest. 804. (A továbbiakban a kötetből idézett szövegek helyére a főszövegben zárójelben hivatkozom.)

⁸ Bence György – Kis János – Márkus György 1992. *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins Kiadó.

zás számukra is elsősorban a hivatalos marxizmussal és „a »létező szocializmus« gyakorlatával” való szembefordulást jelentette.) – Az 1970 és 1972 között született *Überhaupt*nak röviden (és nagyon leegyszerűsítve) az volt a tanulsága, hogy az „Antropológia” történelemfilozófiai optimizmusa utópia, Marx szocializmus-konceptiója „csak az emberi szükségletek és vágyak elnyomása útján valósítható meg”, azaz: „a szerző szándéka ellenére mélyen szabadságellenes” (807). Ezzel az első korszak lezárult, de a továbbhaladásnak, ahogy Kis János fogalmaz, egyelőre csak az iránya körvonalazódott: „vissza a tágabb filozófiai hagyományhoz, amelyből a marxizmus – forrásaira kritikailag reflektálva – kiágazott” (808). Ez az út viszont, tenném hozzá, várhatóan kivezet majd abból a „szellemi áramlatból”, amelybe az első korszak beágyazódott. – Nos, a végső álláspont felől visszatekintve, valóban jól látszik, hogy Márkus ezt az utat választotta, akkoriiban azonban, mint később látni fogjuk, több út is kínálkozott.

A második, „átmenetinek” nevezett korszak álláspontját Kis az 1982-ben – tehát már az emigráció idején – először franciául megjelent *Nyelv és termelés*⁹ című kötettel illusztrálja. A könyv, mondja, „vitairat a filozófián eluralkodó »lingvisztikai fordulat« ellen”. A „nyelv paradigmájára alapozott történelemszemlélettel”, amely „kizárja a történelemből a progresszív változásokat” és „nem hagy helyet a társadalmi élet tudatos átalakítása számára”, Márkus a „termelés Marx-tól származó paradigmáját” állítja szembe, amely szerinte módot „ad arra, hogy a történelmet nyitott folyamatként gondoljuk el, értékeljük a feltáruló alternatívákat, állást foglaljunk az egyik mellett, a másik ellen. Értelmes vállalkozásá teszi, hogy a jelen kritikájából kiindulva elgondoljunk egy jobb társadalmat, mely hasonlóképpen dinamikus, mint a kapitalizmus, de az osztálytársadalmi és az egyéni fejlődés között táguló szakadékot legalábbis szűkíti.” (808–809.) Nem áthidalja, hanem szűkíti: az áthidalás igénye ugyanis nem csak Marxnál bizonyul utópiának (a marxi elképzelés kritikáját Márkus ebben a kötetben Habermas kommunikatív cselekvéseméletére is kiterjeszti). – Innen már csak egy lépés a harmadik korszakig, amelyben Márkus „egészen tág filozófiatörténeti összefüggésbe helyezi a kritikát, és [...] a Marxszal való kritikai számvetés a felvilágosodás hagyatékával való kritikai számvetéssé szélesedik” (810).

A *Kultúra, tudomány, társadalom* című kötetbe foglalt írások egy kivétellel¹⁰ ebben a harmadik korszakban születtek. Egységessé, egy könyv fejezeteivé teszi őket, hogy „alapvetően azonos a tárgyuk”: a kultúra modern felfogása, amely – mondja Márkus a *Bevezetésben* – „rendkívül összetett, egy sor szorosan összekapcsolódó, ám eltérő fogalmat fed, ami különféle kétértelműségekhez és ellent-

⁹ György Markus 1982. *Langage et production*. Paris, Denoël–Gonthier.

¹⁰ A könyv XVIII. fejezete a hetvenes évek elején íródott: A lélek és az élet. A fiatal Lukács és a „kultúra” problémája. In *Kultúra, tudomány, társadalom. A kultúra modern eszméje*. 653–686. – Hogy ez a korai – még az „átmeneti” korszak elején íródott – tanulmány miért került be a kötetbe, az világos: Lukács, hogy úgy mondjam, „sem életrajzi, sem doktrinális” okokból nem maradhatott ki.

mondásokhoz vezet”, majd hozzáfűzi: „Néhány írásban megkíséreltem fölvezetni egy olyan kognitív térképet, amely láthatóvá teszi, hol vannak a nehézségek, és ugyanakkor feltárja, hogy ezek nem véletlen jellegűek” (9). Nem véletlen jellegűek, hanem abból erednek, hogy a felvilágosodás programja kivihetetlen utópia: erre az eredményre vezetett „a felvilágosodás hagyatékával való kritikai számvetés”. Mégpedig, tenném hozzá, ahogy haladunk az időben előre, egyre rezignáltabb számvetés.

(Árnyalatok)

Most, hogy újra belenéztem a tanulmányokba, felfigyeltem arra, hogy az idő múlásával Márkus kordiagnózisa egyre kevésbé bizakodó. A kilencvenes években született írások hangneme olykor kicsit rezignált ugyan, de alapjában véve optimista. Jól tükrözi ezt a VIII. fejezet (az 1992-es akadémiai székfoglaló) utolsó mondata: a „gondolati orientációként felfogott filozófia” segít abban, hogy „fennmaradjon egy tradíció, amely minden történelmi diszkontinuitáson túl átszövi az európai szellemiséget [...]: a kritikai, immár a saját korlátait is kritikailag felmérni törekvő öneszmélet hagyománya, amelyet, ha egy szóval kellene megnevezni, e kifejezés minden történelmi terhe ellenére, továbbra is úgy hívnak: *felvilágosodás*” (Márkus 2017. 355). A kétezres években azonban mintha változna a hangnem. Már az először 2003-ban megjelent, „A kultúra paradox egysége: a művészet és a tudomány”¹¹ című III. fejezet végén ezt olvassuk: „A kultúra mint kritika, mondhatni, kettős tévképzetbe ágyazódott. Egyfelől, szerepe elsődlegesen szembenálló, ám egyaránt illuzórikus ideológiák keretében fogalmazódott meg; ez pedig, másfelől, lehetővé tette, hogy túlzó elképzeléseket tápláljon saját társadalmi erejét és hatását illetően.” De itt Márkus még azonnal hozzáteszi: „Mindazonáltal a társadalmi hatás, amellyel e merő illúziók a kulturális kritikát felruházták, nem volt pusztán negatív” (106). A kultúra mint kritika ugyanis segített annak a bizonyos szakadéknak a szűkítésében: olyan ideológiák keretében fogalmazódott meg, amelyek „a modern fejlődési folyamatok *valós* működési zavaraira mutattak rá, még ha gyakran túlzó és dramatizált stílusban is, és így hamis várakozások kapcsolódtak hozzájuk”. Ezek olyan „eszméket kínáltak, melyekre az egyén – különösen társadalmi válságok idején – támaszkodhatott” és amelyek „hozzájárultak a társadalom mozgósításához és ahhoz, hogy közösen keressenek megoldást a gyakorlati problémákra”. Vagyis: „A kultúra mint kritika időnként és változó sikerrel segítette az individuumok ideiglenes társulásait abban, hogy a modern társadalmak önkormányzó intézményrendszerének autonómiájából fakadó spontán kö-

¹¹ The Paradoxical Unity of Culture: The Arts and the Sciences. *Thesis Eleven*. November 2003 (75). 7–24.

vetkezményekkel szemben ragaszkodjanak a *saját* autonómiájukhoz” (106–107). – Néhány évvel később azonban már nem ilyen bizakodó.

Erről tanúskodik a könyv két utoljára született (legalábbis először ebben a kötetben megjelent) írása. Az egyik, a második rész *A pénz és a könyv: Kant és a német felvilágosodás válsága* című XII. fejezete. Márkus itt Kantnak az 1790-es években született utolsó írásait elemezve – „melyek az utolsó fejezetet jelentik a német felvilágosodás történetében” – arra jut, hogy ekkor már „puszta reménnyé válik [Kantnak] az a szilárd meggyőződése, hogy a felvilágosodás sikere elmaradhatatlan” (498). De ezt még az 1790-es évek Kantjáról mondja, tehát ezután még jöttek pozitív fordulatok, „amikor Hegel megjelenik az intellektuális színtéren” (499), és akkor Marxot nem is említettem. A másik késői írásban, az első rész utolsó, *Hiteinkről. A jelenkori kultúra kognitív szerkezete* című IX. fejezetében azonban már rólunk van szó. Egy új, nagyon is mai jelenségről, „a szokásos vallási jelentésénél tágabb értelemben vett” „fundamentalizmusról” Márkus a következőket írja: „A fundamentalizmus a modernitás ellentmondásainak az egyik újabb keletű szimptomája és alkotóeleme – [ti.] annak, ahogyan hosszan tartó válsága során folyamatosan termeli és felszívja a szemben álló, antagonisztikus kulturális és társadalmi irányzatokat” (378). De a „felszívóképességet” illetően már nem igazán bizakodó: „Ám az, hogy a modernitás hosszú távon ezt a kihívást is képes lesz-e beépíteni – felszívni –, nem tudás, hanem »puszta hit« kérdése” (379). Mindazonáltal nem hiszem, hogy feladta volna a kilencvenes években született írások még csak kicsit rezignált, de alapjában véve bizakodó álláspontját. Legalábbis erre vall, hogy a könyvet nem a késői írások valamelyike, hanem a kilencvenes évek második felében a Collegium Budapestben elhangzott előadás zárja.

A végső álláspont további részleteibe már nem megyek bele,¹² mert nem marad idő az előadás elején fölített kérdés megválaszolására. Tehát: hogyan illeszthető be (beilleszthető-e egyáltalán) az itt kirajzolódó képbe és az életmű alakulása szempontjából mi a jelentősége annak, hogy Márkus a Budapesti Iskola tagja volt?

(Életrajzi versus doktrinális)

Életrajzi értelemben nem kérdőjelezhető meg a jelentősége annak, hogy Márkus a Budapesti Iskolához tartozott – ez annyira nyilvánvaló, hogy nem is érdemes rá több szót vesztegetni. Az eddigiekben azonban Kis János utószavára támaszkodva nem Márkus életútját rekonstruáltam, hanem a korai írásoktól a *Kultúra, tudomány, társadalom*hoz vezető utat, a kérdés tehát az, hogy (az eddig használt fordulattal) *doktrinális* értelemben volt-e jelentősége ennek az életrajzi

¹² Kis János az utószóban öt alfejezetben foglalkozik Márkus végső álláspontjával (lásd *uo.*, 811–826 és 827–830).

ténynek Márkus végső álláspontjának kialakulásában. Befejezésül erre a kérdésre próbálok válaszolni.

Márkus Heller Ágnessel és Fehér Ferencsel közösen írt egy könyvet,¹³ melynek előszavában a szerzők „a »Budapesti Iskolának« nevezett csoportosulás” keretében folytatott beszélgetésekből eredeztetik álláspontjukat. A csoportosulás „kezdetben egységes nézetei” azonban, mondják, „azóta igen sokféle irányt vettek [...]. Végül is 1978-ban Sydneyben és Melbourne-ben mi hárman határoztuk el magunkat e könyv megírására.”¹⁴ Van tehát egy Márkus-szövegünk (a könyv általa írt első része), amelyről két dolgot tudunk: (1) létrejöttében doktrinális értelemben is fontos szerepe volt annak a ténynek, hogy szerzője a Budapesti Iskolához tartozott, és amely (2) Márkus végső álláspontjának kialakulása előtt – a Kis-féle felosztásban: az átmeneti korszakban – született. Ezt a két dolgot szem előtt tartva újraolvastam a szöveget¹⁵ – és jószerivel semmit nem találtam benne, ami arra utalna, hogy már körvonalazódott volna a továbbhaladásnak az az iránya, amelyet Kis úgy fogalmazott meg az utószóban, hogy „vissza a tágabb [...] hagyományhoz, amelyből a marxizmus – forrásaira kritikailag reflektálva – kiágazott” (808). Pedig, ha jól belegondolunk, már a hosszú átmeneti korszak vége felé járunk: a közös könyvvel csaknem egy időben jelent meg a *Nyelv és termelés*, amelyet – mint láttuk – már csak egy lépés választott el a végső állásponttól.

Ebben a szövegben azonban mintha egy másik iránya körvonalazódnék az első korszakot lezáró *Überhaupt* után lehetséges továbbhaladásnak: az az út, amelyet jóval korábban, a hetvenes évek első felében (közvetlenül az *Überhaupt* után) a másik két szerző követett, amikor Marc Rakovski álnéven elemezte a szovjet típusú társadalmat.¹⁶ Azon a szellemi áramlaton belül, amelybe az első korszak és még a korszakot lezáró *Überhaupt* is tartozott, tulajdonképpen ez az irány volt a kézenfekvőbb. Akkoriban sokakat foglalkoztatott a „létező szocializmus” működése, gazdasági, társadalmi és politikai struktúrája, és Márkus szövegének egyik erőssége, hogy a kritikát kiterjeszti a téma kortárs, marxista és nem marxista irodalmára. De ez nem az az út, amely az *Überhaupt*tól, a „Marxszal való kritikai számvetéstől” a *Kultúra, tudomány, társadalom*hoz, „a felvilágosodás hagyatékával való kritikai számvetéshez” vezet.

¹³ Lásd: *Dictatorship over Needs*. Palgrave Macmillan, 1983.

¹⁴ Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György 1991. *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, Cserépfalvi. 9.

¹⁵ Ezen a ponton muszáj szabadkoznom: a szöveget ugyan ismertem, de majdnem három évtizede nem volt a kezemben. A mostani újraolvasást nagyon megnehezítette, hogy a szerzők nem adtak jegyzeteket a szöveghez, s ami a kortársak számára talán nyilvánvaló volt, az harmincöt év távlatából sokszor nehezen megfeythetővé vált, így könnyen lehet, hogy valami fontos elkerülte a figyelmemet.

¹⁶ Marc Rakowski (Bence György és Kis János) 1983. *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs, Magyar Füzetek. (Magyar Füzetek Könyvek 5.) A szöveg először franciául jelent meg a *Les temps modernes* 1974. decemberi számában *Le marxisme devant les sociétés est-européennes* címmel.